

UYGURLAR VE T'ANG HANEDANLIĞI ARASINDAKİ DİPLOMATİK İLİŞKİLER VE ELÇİLER

Dr. Öğr. Üye. İbrahim ONAY*

ÖZ

Bu çalışma Orhun Uygur Kağanlığı ile Çin de bulunan T'ang Hanedanlığı arasındaki diplomatik ilişkileri ve elçileri konu edinmektedir. Uygurlar ve T'ang'lar arasındaki diplomatik nitelikte ilişkiler henüz I. Gök Türk Hakanlığı zamanında kurulmuştur. Bu ilişkiler Uygur ve T'ang'lar bakımından faydalı görünse de Gök-Türkler için zararlı ve yıkıcı olmuştur. Gök-Türk Hakanlığının yine Uygurlar eliyle yıkılmasından sonra, bu ilişkiler hızlandı ve gelişti. Bu konuda özellikle Çin'de başlayan An Lu-shan isyanı, Uygur ve T'ang ilişkileri bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra iki ülke ilişkisi konusunda Uygurların hakim tavrı dikkat çekmektedir. Bu isyan sonrası büyük güç kaybına uğrayan T'ang bir daha eski gücüne kavuşmamıştır. Bundan sonra Uygur- T'ang ilişkileri bakımından iktisadi kazançların başı çektiği bu süreçte, elçilik faaliyetleri siyasi ve sosyal konuları da içermiştir. Genel olarak hediye-haraç sunulması, ticaret isteği, isim ve unvan verilmesi, ölüm sonrası taziye, taht değişiklikleri gibi pek çok konuda iki ülke arasında elçiler faal olmuşlardır. Gönderilen elçilerin kimliği ve sayısı da ilişkilerin niteliği bakımından önemlidir. Yine Çin vasıtasıyla Uygur ülkesine giren Maniheizm'in, Uygur –T'ang ilişkilerinde etken olarak yer aldığı anlaşılmaktadır. Uygur - T'ang ilişkilerinde, Uygur Hakanlarına eş olmak için T'ang sarayından gelen hakiki prenseslerin varlığı görülmektedir. Bu sebeple oluşturulan konvoylarda da T'ang ailesine mensup hanedan üyelerinin varlığı görülmektedir. Bu ilişkiler pek çok açıdan hem Uygurlar hem de T'anglar bakımından olumlu veya olumsuz süreçlere neden olmuştur. Siyasal duruma bağlı olarak Çin'de taşkınlık yapan Uygur elçileri olduğu gibi, bazı zamanlar da Çin'in bu elçileri- tüccarları öldürdüğü tarihi vakıalar da bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uygur, T'ang, Diploması, Elçi, Tüccar

DIPLOMATIC RELATIONS AND AMBASSADORS BETWEEN THE UYGHURS AND T'ANG DYNASTY

ABSTRACT

In this study, the diplomatic relations and ambassadors between the Orkhon Uygur Khanate and the Tang Dynasty of China were discussed. The diplomatic relations between the Uyghurs and T'angs were established in the period of I. Gokturk Khanate. These relations, although it seems beneficial for Uyghurs and T'angs, they were harmful and destructive for Gokturks. After the collapse of the Gokturk Khanate by the Uyghurs, these relations accelerated and developed. Particularly the An Lu-shan rebellion, which began in China, was a turning point in regard to Uyghurs - T'angs relations. After this, the dominant position of Uyghurs in the relationship between the two countries draws attention. Following this rebellion, the T'ang suffered a great loss of power and could not regain its former power. Then, in this process in which economic gains in terms of Uighur-T'ang relations came forward, embassy activities cover political and social issues. In general, ambassadors have been active between the two countries on many issues such as giving gift-tribute, willingness to trade, granting name and title, post-mortal condolences, and throne changes. The identity and number of the ambassadors sent are also important in terms of the significancy of the relations. It is also

* Çankırı Karatekin Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, ibrahimonay06@hotmail.com, ORCID NO: 0000 0001 5277 4807

understood that Maniheim, which entered into the Uyghur country through China, had influence in the Uyghur-T'ang relations. In the relations between Uyghur and T'ang, It is understood that the original princesses from T'ang Palace wanted to be the wife of Uyghur Han. For this reason, there are also members of the T'ang family members in the convoys formed. These relations have led to positive or negative situations in terms of Uyghurs and T'angs relations. Depending on the political situation, there were some Uyghur ambassadors who created an uproar in China, and there were times when China had killed these ambassadors and merchants.

Keywords: Uyghur, T'ang, Diplomacy, Ambassador, Merchant

Giriş

Hunlar ve Gök-Türklerde olduğu gibi, Türkler uluslararası ilişkiler konusunda son derece tecrübeli idiler. Yine Hunlar ve Gök-Türklerde olduğu gibi Uygurlarda Orhun bölgesinde bir devlet kurduklarında uluslararası ilişkiler konusunda başlıca muhatabı Çin'de bulunan devletler olmuştur. Uygur Hakanlığı, kurulduğu kabul edilen 744 yılından, iç karışıklıklar ile Kırgız saldırısı sonucu yıkıldığı 840 yılına kadar en yoğun ilişkileri Çin'deki T'ang devleti ile gerçekleştirmiştir. Bu ilişkilerin şekillenmesi ve niteliği her iki devletin içerisinde bulunduğu siyasi, iktisadi veya sosyal gelişmelerden bağımsız olmadığı gibi aslında tamamen bunlarla şekillenmiştir. Bu nedenle Uygur ve T'ang ilişkilerinin anlaşılması her iki devlette meydana gelen siyasal ve sosyal gelişmelerin bağlamından ayrı değerlendirilemez. Bu gelişmelerin başlaması ve son bulması arasında yaşanan dönem Uygur ve Türk tarihinin önemli bir devresine tekabül eder. Bu dönemde Uygurlar yerleşik hayata dair bazı unsurlarla, Maniheizm gibi yabancılara ait bir dini resmi olarak kabul etmişlerdir. Uygur tarihi bakımından önemli olan bu gelişmeler onların T'ang Hanedanlığı ile olan ilişkilerinin belli ölçüdeki sonuçları olmuştur. Bu nedenle Uygur ve T'ang ilişkilerinin niteliğini anlamak, Türk tarihindeki bu süreçlerin de değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır.

Uygurlar devletlerini kurdukları zaman, o devirde Asya'nın en büyük devleti olan T'ang Çin'i ile çok gelişmiş bir ilişki sistemi kurdular. Bunu ise çoğu zaman gönderdikleri elçilerle ve kendilerine gönderilen elçiler vasıtasıyla gerçekleştirdiler. Gönderilen elçinin kimliği, elçilerin vasıfları ve bunların faal oldukları konular da son derece önemliydi. Bu elçilerin görev tanımı ve gittikleri yerlerdeki faaliyetleri, Uygur, T'ang ilişkilerinin niteliğini ve anlamını ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Mackerras, Uygurlardan Çin'e giden elçileri dört kategoriye ayırmaktadır; Birinci Kategori; Başka hiçbir amaçları olmadan Çinlilerin tarif ettiği şekilde "haraç" sunmak üzere gelenlerdir. İkinci kategori; Uygurların, Çinlilere isyan ve işgaller konusunda yapacağı askeri yardımları konuşmak üzere gelenlerdir. Üçüncü kategorideki elçiler, Kağan veya Hatun'un ölümünü bildirmek üzere gelenlerdir. Bu sırada yeni Kağan ilanı ve ataması da yapıyordu. Dördüncü kategori; Kesin ve net istekleri belirtmek üzere Çin'e gelen elçilerdir. Çin'de Maniheizm mabetleri yapılmasını isteyen Uygur elçileri gibi. Fakat son kategoridekilerin çoğu, Uygur Hakanının Çinli prenses isteğini veya daha önce verilen prensesi karşılamak üzere gelenlerden oluşmaktaydı (Mackerras, 1969: 216-217).

Görüldüğü üzere çok geniş kapsamlı alanları ve konuları kapsayan bu ilişkiler, meydana geliş sıklığı bakımından da dikkat çekicidir. Uygurlardan Çine giden elçilik heyetlerini istatistiksel biçimde değerlendiren Bielenstein önümüze açık bir tablo koymaktadır. Bu tablo 840 da yıkılan Uygur Kağanlığının kurulmadan önce ve

yıkıldıktan sonraki tarihi sürecini de kapsamaktadır. Buna göre; Uygur elçilik heyetlerinin T'ang ve daha sonraki Çin saraylarına gelişleri şu sayısal değerlerle ifade edilir; 627-646: 4, 647-666: 4, 667-686: 0, 687-706: 0, 707-726: 1, 727-746: 4, 747-766: 20, 767-786: 17, 787-806: 19, 787-806: 19, 807-826: 20, 827-846: 9, 867-886: 1, 887-906:1, 907-926: 7, 927-946: 19, 947-966: 17, 967-986: 5 (Bielenstein, 2005: 459). Verilen tarihler konusunda dikkat çeken husus elçilerin gönderilme tarihleri ile Uygur ve T'ang devletlerinin yaşadığı önemli tarihsel süreçler arasındaki ilişkidir. Bunlar incelenmesi gereken alanlardır. İstatistiki bir değer de taşıyan bu tablonun yanında Uygurlardan gelen elçilerin yılın belli zamanlarında, bazı mevsimsel koşullar dikkat edilerek gönderildiği anlaşılmaktadır. Anlaşılan Uygur elçileri kendi görevleri için genelde kış ya da ilkbahar aylarını tercih ederlerdi. Kayıtlardaki dönemlerin yarısından daha fazlası bu mevsimlere işaret etmektedir. Bu da muhtemelen at üzerinde soğuk havalarda yolculuk yapmanın, sıcak ve rutubetli yaz aylarında ve sonbaharda yolculuk yapmaktan daha kolay olması nedeniyle tercih edilmesiyle ilgiliydi. Ayrıca kışın tay doğum sezonunun bitmesi de bu tercihlerde etkili olabilirdi (Bielenstein, 2005: 459). Bu da Uygurlarla T'ang'lar arasındaki ilişkilerin önemli bir alanını oluşturan at satışı ve ipek ticaretinin gerekliliğinden olsa gerektir.

Haraç ve Hediye Sunmak Üzere Gönderilen Elçiler

Türkler ve Çinliler arasında elçilik ilişkilerinin pek çok yönü bulunmakla birlikte bu ilişkilerin önemli bir bölümünün siyasi ve iktisadi temellere dayandığı anlaşılmaktadır. Gök-Türk devleti döneminde hediye-haraç sunan elçilerin varlığı bilinmektedir. Bu elçilerin görevleri ile Çin ile olan ilişkileri geliştirdikleri ve hatta bağımsızlık yolunda onların desteğini sağlamak amacına hizmet ettiği de anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere 545 yılında Batı Wei İmparatorluğu Gök-Türklere adının An-no-p'an-t'o olduğunu bildiğimiz bir elçi göndermiştir (Tsay, 2006: 16-17). Orada toplananlar böylece "devletimiz geliyecek, yükselecek çünkü bugün bize büyük imparatorluktan bir elçi geldi" diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdir. 546 yılında da Bumın, ülkesinin ürünlerini götüren bir elçiyi Batı Wei imparatorluğuna göndermiştir (Tsay, 2006: 16-17; Taşağıl, 2015: 182.) Böylece Gök-Türkler ile Batı Wei arasında diplomatik ilişkiler kurulduktan bir yıl sonra Gök-Türkler ülkelerinin ürünlerini Çin sarayına sunmuş oldular. Bir açıdan bu, onların bağımsızlık yolunda kat ettikleri siyasi bir aşama idi. Çin'deki devletlere elçiler gönderilmesi, hediye-haraç adı altında ürünler sunulması Bozkır merkezli diğer devletler için de anlam taşımıştır. Çoğu zaman bu bağımsızlık yolunda Çin tarafından tanınma ve diğer Uruglara karşı daha üstün bir siyasi duruma sahip olunduğunun göstergesi olmuştur. Bu nedenle Uygurların da benzer amaçlarla elçi gönderdikleri ve yöresel ürünlerden sundukları bilinmektedir.

Uygurlar Tarafından Çin'e İlk Hediye-Haraç Ürün Sunulması (M.S. 629)

Gök-Türk tarihi bakımından 627-629 yılları arası zor bir süreç olmuştur. Bu dönemde Hieli Kağan'ın devlet yönetimi konusunda bazı yabancıları önemli makamlara getirmesi kendi halkı arasında hoşnutsuzluğa neden olmuş ve kendi akrabaları ile de arası açılmıştır. Yine tam bu dönemde ülkesinde iklimsel felaketler gerçekleşti. 627 yılında Gök-Türk ülkesinde yaz ortasında kar yağdı. Ürünler mahvoldu, hayvanlar kırıldı. Ayrıca halk altından kalkamayacağı vergilerle ezildi. Bundan sonra Altı Bag Bodun ve Sır Tarduş'lar fırsatını bulup, ayaklandılar (Gömeç, 2011a: 89). Bu kargaşa

sırasında Sir Tarduşlar, Çin'den aldıkları destekle kendi Kağanlıklarını ilan ettiler (Taşağıl, 2015: 147). Böylece Hakanlığa bağlı kabileler ve yabancı topluluklar dağılıyor, Gök-Türk prensleri etraflarına kuvvet toplayabilecek kimseler olmadıklarından, herkes başının çaresine bakıyor, bazı gruplar ise Çin'e sığınıyorlardı (Kafesoğlu 1998: 108). Çinliler de bu kargaşadan istifade ettiler. Bir büyük savaşta (629-630) Doğu Türklerini hakimiyetleri altına almaya muvaffak oldular. Sonuç olarak Hieli Kağan, Ch'ang-an'da İmparatorun sarayında yaşamak zorunda bırakıldı (Eberhard, 2007: 202-203).

Uygurların Çin ile temas kurup ilk hediye-haraç heyetini gönderdiği dönem tam bu kargaşa yıllarına denk gelmektedir. Uygurlar 629 yılında, T'ang sarayına ilk defa bölgesel ürünler sunmuşlardır. Bu olay onlar ve Çin arasında ilk resmi kontak olarak görülmektedir (Bielenstein, 2005: 417).¹ Anlaşılan Uygurlar, Gök-Türklerin bulunduğu durumdan yararlanmak istemişlerdir. Bundan sonra kaynaklar 630- 646 yılı arasında Uygurlardan, T'ang sarayına gelen 3 elçilik heyetinden bahsederler. 630 yılında tekrar T'ang sarayına gelen Uygurlar, 639 yılında da bölgesel ürünler sunmuşlardı. 646 yılının 6. Ayında Uygur şefi Tu-mi-tu, Çinlilerle ittifak yaparak Sır Tarduşlar'ı yenmiş ve onların topraklarını kendine katmıştır. Aynı yıl Uygurlar Çin sarayına elçi göndererek hediyeler verdiler (Bilenstein, 2005: 417-418). Elçiler vasıtasıyla T'ang imparatoru tarafından Tu-mi-tu'ya generallik unvanı ile bugünkü Dış Moğolistan bölgesine tekabül eden Han-hai Askeri valiliğinin idaresi verilmiştir (İzgi, 2000: 24). Yine burada bulunan Uygur elçileri, Uygurlar ve Çin arasında ticari yolların açılmasını önermişlerdi. "Tanrı Kağan'ın Yolu" olarak isimlendirilen bu yolda 68 posta istasyonu olacaktı. Burada yolcular için atlar, şarap ve yemek temini sağlanacaktı (Bielenstein, 2005: 418). Böylece bu yol üstündeki karakollar sayesinde, Çin- Uygur ticari münasebetlerinin gelişmesi sağlanacaktı (İzgi, 2000: 33). Fakat Gök-Türklerin 680 yılında kendi devletlerini yeniden kurmaları, Uygurların tekrar onların hakimiyeti altına girmesine neden olan gelişmelerle devam etti. 744 yılında Uygurlar işbirliği yaptığı diğer boylarla, Gök-Türk devletini yıktı ve Orhun bölgesinde kendi Hakanlıklarını kurdular. Bundan sonra da Çin ile elçilik ilişkilerine önem verdiler. Ko-le (Moyen- Çor) Kağan her yıl düzenli olarak Çin'e elçiler göndermekteydi. Bu misyonlar 747 (2), 749, 751, 752, 757 (2), 758 (3) ve 759 da gitmişlerdi (Bielenstein, 2005: 459).

Çin'de T'ang Hanedanlığı ve Uygurlarla İlişkilerin Niteliği

Çin'in en önemli Hanedanlıklarından biri olan T'ang hanedanlığı gerek kökleri gerekse iktidara geliş yolu nedeniyle Türklerle yakın ilişki içinde olmuş bir hanedanlıktır.

¹ 744 yılında Uygur devletini kuran Yağlakar ailesi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Kamalov'un belirttiğine göre; Oğuzların gözünde, Yağlakar'ların, 630 yılında yenilen Sırlar (Siyento) yönetici ailesi kadar, meşru yönetme yetkisine sahip olmadığına dair görüşler bulunmaktadır (Kamalov, 2003: 82); Ekrem'in belirttiği üzere; Orhun Uygur devletinin kurucusu olan Yağlakar ailesi devletin 840 yılında yıkılmasına kadar iktidarını devam ettirememiştir. 795 yılında Ediz ailesi iktidar oldu. Yağlakar ailesinin T'ang sülalesine gönderildikten sonra nereye yerleştirildiği konusunda belgeler bulunmaktadır. Büyük ihtimalle He-Hsi bölgesine gönderilmiş olabilir. Bilge Kağan yazıtında, Bilge Kağan 33 yaşındayken (716) yılı Uygur İlteber'in yüze yakın adamı ile Çin'e kaçtığını yazmaktadır. 727 yılında Kan-chou ve Liang-chou bölgesinde bulunan Uygur lideri Hu-shu, T'ang sülalesinin bölge askeri komutanını öldürmüş ve bir süre sonra Gök Türklere kaçmıştı (Ekrem, 2007: 172-173); Pulleyblank'a göre; Bu Uygur şefi kısa bir süre Kansu da direndi rotasını merkezi Asya'ya çevirdi fakat sonra bozkırlara doğru kaçtı. Anlaşılan bu Uygur şefi ilk Uygur hakanlığının, Kağanının babasıdır. Bu kişi yanında giderken bütün dokuz oğuz kabilelerinin tamamını götürmüştü. Uygur kağanlığı ortaya çıktıktan sonra bile burada yani Kansu bölgesinde pek çok koloninin varlığını devam ettirdiğini biliyoruz. Onlar 843 yılından sonra yani Uygur hakanlığı yıkıldıktan sonra Kan Chou'da kurulacak Uygur krallığının çekirdeğini oluşturacaklardı (Pulleyblank, 2002: 37-38).

Bu hanedanlığın kurulduğu 618 yılı, bütün Asya için bir dönüm noktası olmuştur. General, yönetici ve politika adamı Li shih –min, Çin kültürüyle göçebeleri kaynaştırarak bir kültür değişimi gerçekleştirmek istemiştir (Gumilev, 2004: 223). Li yani T'ang ailesinin Çinli olmayan geçmişi Li shih–min'in Çinli ve göçebelere dönüşen bir imparatorluk tahayyülünün nedenlerinden biridir (Yihong, 1992: 63). T'ang Hanedanlığının kuruluşundaki göçebe kültüre yakınlık vurgusu ve duygusu dikkat çekicidir. Bununla birlikte T'ang Hanedanlığı Çin tarihinde sadece bu özelliğiyle bilinmemektedir.

Çin'de, Sui Hanedanlığıyla başlayan merkezileşme ve güçlenme sürecinin ardından iktidara gelen T'ang Hanedanı bütün Çin'i içine alan ve Orta Asya'nın içlerine dek yayılan bir devlet kurmuştur. T'ang yönetiminde nüfusu 50 milyonu aşan Çin, dünyada o zamana kadar görülmemiş bir zenginlik düzeyine ulaşmıştır (Kırilen, 2015: 28). Böylece T'ang devrinin başlarında bazı çekişmeler yaşansa da Çin tüm yönleri doğru yayılma göstermiştir. En geniş topraklara ise T'ang İmparatoru Hsüan-tsung (712-756) devrinde ulaşmıştır. VIII. Yüzyılın ilk yarısında Çin ve özellikle başkent Ch'ang an, XX. Yüzyılın sonlarından önceye kadar tüm tarihi boyunca en kozmopolit devrini yaşamıştır. Şehir o zamanki dünyanın en büyük, en kalabalık ve en zengin şehriydi. Burada bir milyon civarında insan yaşıyordu, bunlar içinde büyük oranlarda yabancılar vardı ve kimi daimi kimi de geçici idi (Beckwith, 2011: 108-109). Hiraoko Kakeo'nun bu nüfus hakkındaki görüşüne göre; 80.000 aile, ortalama 10 insandan oluştuğunda; 100.000 asker, 50.000 rahip ve mürit, muhtemelen 7000 üzerinde öğrenci ve gezgin halde bulunan kişiler, toplamda 957.000 kişi yapmaktadır. Ayrıca Şehrin çevresinde de yaşayan başka bir milyona yakın insan olduğu söylenir (Tyrwhitt, 1968: 30).² T'ang tarihinde en fazla yabancı ilgisi bahsedilen İmparator Hsüan tsung zamanındadır (712-756) An Lu -shan isyanından sonra (755), bu ilgi olumsuz etkilenmiş, önce azalmış sonra ise nerdeyse tamamen kesilmiştir (Bielenstein, 2005: 368-369). İsyan öncesi ve isyan döneminde T'ang'ın uluslararası ilişkileri bağlamında bazı örnekler vermek mümkündür. Kaynakların belirttiğine göre; 745-760 yılları arasında Uygur, Karluk ve Arap elçileri her yıl Çin sarayını ziyaret etmekteydiler. 753 yılında iki Karluk delegasyonu (bunlardan biri 130 kişiden oluşmaktaydı) Çin sarayına gönderilmişti. Aynı yıl iki Arap delegasyonu da Çin sarayına gelmişti (bu delegasyonlardan birinde 25 üst düzey kişi vardı). Böylece Halifeliğin elçileri Çin sarayında, Merkezi Asya'da ne olup bittiğine dair kıymetli bilgiler elde ediyorlardı (Czegledy, 1973: 257). Temmuz 758 de altı kişilik elçilik heyeti ki, siyah giyinmiş Araplardan oluşan (Herhalde Abbasiler kast edilmektedir) saraya varmıştı. 80 Uygur elçisi de aynı zamanda giriş yapmıştı. Huzur kapısı önünde iki heyet arasında kimin önce gireceğine dair tartışma çıkmış ve Çinli görevliler onları doğu ve batı kapılarından

² Sekizinci yüzyılın ortalarındaki Çin nüfusu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Pulleyblank'a göre; Çin'de o dönem kayıtlı nüfus sayısı gerçek sayının altında idi. Büyük bir idari tecrübe ile ansiklopedi tarzındaki tarihi kayıtlar "T'ung –tien" in yazarı Tu yu'nun düşüncesine göre; An Lu Shan isyanı patlak vermeden evvel Çin'de 13-14 milyon hane olması gerekir ki bu da (70.000.000 insana tekabül eder) Modern tarihçilerden Japon tarihçi K. Hino bu sayının daha fazla olduğunu düşünmektedir. Onun değerlendirmesi T'ang imparatorluğunda 20.000.000. hane ve ortalama her hanede 7 kişi hesabı gereği toplam nüfusu 140.000.000 olduğu yönündedir. Pulleyblank bunun çok yüksek bir rakam olduğunu fakat Tu-yu'nun belirttiği sayıların gerçeğe daha yakın olduğu görüşündedir (Pulleyblank, 1961: 300-301).

aynı anda sokarak bu sorunu çözmüşlerdi (Bielenstein, 2005: 358). Böylece T'ang sarayı Uygurlar dışında Batıdaki halklar ile de ilişkilerini devam ettirmekteydi.

T'ang ve Çin tarihi bakımından en önemli tarihi hadiselerden biri 755 yılında başlayan An Lu Shan isyanıdır. An Lu-shan isyanının patlak vermesi Uygur ve Çin ilişkileri açısından, temelinden ve köklü değişimlerin olmasına neden olmuştur. Bu isyan sonrası Uygurlar, Çinlilerin ne yaptığını bilen ve kendinden emin savunucuları haline gelmişlerdir. Çünkü bu dönemde Çinliler kendi başlarının çaresine bakacak durumda değildiler ve bunu mütteliklerinden talep ediyorlardı (Bielenstein, 2005: 420). Bu isyanın T'ang'lar bakımından çok büyük ve yıkıcı sonuçları olmuştu. Baykuzu'nun belirttiği üzere; An Lu -shan isyanı, Çin'in en önemli ve büyük Hanedanlığı olan T'ang Hanedanlığının duraklama dönemine, Çin'i ve çevresini ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan bir dönüm noktasına getirmişti (Baykuzu, 2013: 48-49). Bu isyan sonrası T'ang hükümeti daha önce egemen olduğu toprakların büyük bir kısmında kontrolü kaybetti. Sadece Merkezi Asya'daki kolonileri, derece derece Tibetlilere, Karluklara, Uygurlara kaptırmakla kalmamış, Çin'in büyük bir bölümü T'ang'lara vergi vermekten vazgeçmişti. Bu konuda en önemli ve ciddi kayıp kuzey doğu merkezi Ho-pei'de olan kayıptı. Çünkü burası isyandan önce bütün Çin'in en önde gelen ipek üretim merkeziydi. (Beckwith, 1991: 186). İsyan patlak vermeden evvel T'ang Hanedanlığının finansal olarak 5 eyalete bağımlı olduğu anlaşılıyor. Ho-pei, Ho-nan, Huai-nan ve Doğu ve Batı Chiang-nan. İsyan patlak verdiğinde Ho-pei bölgesi isyancıların merkez üssü olmuş, Ho-nan ise imparatorluğun çıkarlarını korumak için buraya gelen fakat daha sonra kişisel planlarını ve çıkarlarını ön planda tutan askeri güçlerin, kliklerin istilasına uğramıştı. Bu nedenle burası ve Ho-pei'nin vergi gelirleri T'ang sarayına gitmiyor ve T'ang bu iki eyalet gelirinden mahrum kalıyordu. Geri kalan üç eyalet hükümetin yönetimi elinde kalmıştı fakat bunlardan yalnızca birisi ekonomik olarak gelişmiş bulunmaktaydı (Hino, 1963: 13).

İsyan sırasında ve hemen sonrasında yaşanan kıtlıklar Çin'de astronomik bir enflasyonun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu nedenle ipek topunun fiyatı yüzde 5,000 artmıştı. At fiyatları da benzer biçimde yükselmişti. Kaynaklarının belirttiğine göre altın günler olan K'ai-yüan döneminde bir at bir parça ipeğe denk idi. Fakat An Lu shan isyanından sonra Uygurlar bir at için 40 parça ipek istediler. 763 yılından kısa bir zaman sonra Tibetlilerin bazı bölgeleri de (Lung-yu) ele geçirmesiyle T'ang sarayı çaresiz biçimde Uygur atlarına bağımlı hale geliyordu. Bu T'ang'ların yabancılarla ilgili politikasında görmezden gelebileceği bir faktör değildi (Beckwith, 1991: 187). İsyandan sonra T'ang Çin'i, isim olarak birleşik görünmesine rağmen gerçekte birbirinden farklı iki alana bölünmüş bir devlet olmuştu. Bu da merkezi hükümet ve vilayetler biçiminde gerçekleşmiştir. Buralar sadece politik veya askeri olarak değil, sosyal ekonomik ve etnik olarak da birbirlerinden farklı idiler (Mirsky, 1969: 73).

An Lu-shan'ın İsyanı-Mücadelesi

18 Ocak 756 yılında güçlü General An Lu-shan, Lo-yang'ı ele geçirmiş ve isyan başladıktan 18 gün sonra 5 Şubat'ta kendi Hanedanlığını kurmuştu. Adını Büyük Yen (Da Yan) demişti. Fakat bu hanedanlığa 762 yılında, Uygur askerlerinin yardımı sayesinde T'ang askerlerince son verildi ve Lo-yang isyancıardan alındı. Bu hanedanlık daima Çin tarihinin en büyük ve korkunç isyanı olarak kabul edilen isyanı

başlatan An Lu-shan'ın (703-757) adıyla bilinmektedir (Forte, 2000: 278-279). Aslında Baykuzu'nun işaret ettiği gibi; Çin kaynaklarının "isyandır" olarak belirtip yazdığı bu uzun ve yıkıcı mücadele aslında bir bağımsızlık savaşından başka bir şey değildir. Çin içerisinde yarı Türk bir generalin bozkır kökenli ordusuyla gerçekleştirdiği ve 10 gün içinde Çin başkentlerini ele geçirdiği bir mücadeledir. Burada devlet kurduklarını ilan edip para basmaları bunun isyandan fazlası olduğunu göstermektedir (Baykuzu, 2013: 169).

An Lu-shan'ın babasının adı An Yanyan idi ve An Yanyan Gök-Türk ordusunda görevli bir Sogdluydu.³ An Lu-shan'ın annesi ise önemli bir Türk klanına mensuptu. Bu klanın adı Aşite' dir. Lu-shan'ın ismi transkribe edildiğinde An; aydınlık ve parlak anlamlarına gelmekteydi (Vaissiere, 2005: 215-216). O, Çin'in tebaalığına geçmiş göçebe bir ailenin çocuğuydu.736 da kumanda ettiği tümenlerle Kitanlara karşı bir zafer kazanmıştı. Kurnaz biri olan An Lu -shan sarayda yükselmek için rüşvet verilmesi gerektiğini anlayınca hiç düşünmeden kesenin ağzını açmıştı (Gumilev, 2004: 469). Çünkü saray adamlarının küçücük bir menfaat için her şeyi yapabileceklerini biliyor ve rüşvet sunarken parasını esirgemiyordu. Onlar da imparatora onun ne kadar muhteşem birisi olduğunu anlatıyorlardı (Gömeç, 2011b: 71-72). İsyanın diğer bir aktörü olan Shih Sse- ming' de An Lu-shan ile hemşeriydi. An Lu-shan' dan bir gün önce doğmuştu. Büyüdüklerinde ikisi arkadaş oldular. İkisi de cesaretleriyle ün saldı. Ayrıca o da altı barbar dili biliyordu. Yine gençliğinde o da An Lu-shan gibi bir "Huşi- lang'dı" yani devlet pazarlamacısı idi (Tsai, 2006: 405).

An Lu -shan eskiden iyi bir devlet adamı ve asker olarak görüldüğü Çin tarihinde yeni bir sayfa açtı. Çin'de 755 yılında An Lu-shan'ın isyanı patlak verdi. İmparator, Hsüan-tsung, 13 Temmuz 756'da isyancıların Çh'ang-an yolunu açan T'ung Geçidi'ne hakim olduklarını görünce alelacele başkentini terk etti (Chavannes, 2007: 366-367). Hsüan -tsung buradan Si-ç'uan'a kaçtı ve tahtı veliht prens devraldı. Kaynaklara göre komutan Fang kuan, imparatorluğa iki başkenti yeniden ele geçirmek konusunda askeri güçleri komuta etmek istediğini bildirmiş T'ang İmparatoru da onun bu isteğini kabul etmişti. Takip eden yılın birinci ayında An- Lu shan, Chang-an'da kendi oğlu An Ch'ing-hsü tarafından öldürüldü (Maejima, 1977: 112).

An Lu- shan İsyanı Nedeniyle Gerçekleşen Elçilik İlişkileri

An Lu shan isyanının patlak vermesiyle veliht Su-tsung, babası Hsüan-tsung'un tahttan el çektilmesinden sonra tahta geçmişti. Bu sırada Lo-yang ve Chang-an isyancıların elinde idi ve Hanedanlığın varlığını devam ettirmesine şüphe ile bakılıyordu. Bu kriz ortamında Uygurlar, T'ang'lara elçi gönderdiler ve yardım teklif ettiler (Bilenstein, 2005: 420). Bunun üzerine Su-tsung, derhal ikinci kuzeni olan Li Ch'eng-shen'i elçi olarak Uygurlara gönderdi. Bu zat, eski imparator Kao-tsu'nun büyük

³ An Lu Shan'ın babasının kimliği ve vasıfları konusunda Pulleyblank'ın değerlendirmeleri şu şekildedir; An Lu Shan'ın babasının adı Yen-yen idi. Oğlundan sonra onu övmek ve onurlandırmak için yazılan yazılarda özellikle oğlunun ünlü bir Çinli general olmasından sonra kendisi "Gobi de ünlü ve cesur bir savaşçı olmuştu". Onun eşi yani An Lu Shan'ın annesi, A-shih-te klanının bir üyesi idi yani A-şi-na kral ailesinden sonra gelen ikinci önemli sülalenin. Hatırlanacağı üzere A-shih-te Wen-fu, Kuzey Türklerinin ilk bağımsızlık hareketine ön ayak olmuştu ve A-shih-te Yüan-chen (Tonyukuk) Kutlug'un başlıca yardımcısı idi. Yen yen'in övüldüğü konularda bazı azaltmalar yapsak dahi onun önemli ailelerden biri ile evlilik bağı kurduğunu düşünebiliriz (Pulleyblank, 1952: 332). An Lushan Sogdlu bir baba ile Türk bir anneden dünyaya gelmişti ve Çin kuzey sınırlarında görev yapmaktaydı (Dromp, 2005: 24).

torunuydu ve Uygurlar nezdinde Çin'in genel temsilcisi olarak bulunacaktı. Ko-le Kağan (Moyen-çor) onun evlatlık kızı ile evlendi ve kendi hatununun genç kız kardeşini de onunla evlendirdi. Daha sonra onları şeflerinden biri ile birlikte Çin'e geri gönderdi. (Bilenstein, 2005: 420). 757 yılının sonlarında, Uygur güçleri, isyancı An Lu -shan'ın oğlu, An Ch'ing hsü'nün, Chang-an dan ve Lo-yang'dan çıkarılmasına yardım ettiler (Mackerras, 1969: 216).

Uygurların, T'ang Hanedanlığına yardım sebepleri konusunda görüş belirtenlerden biri Amerikalı bilim adamı L. W. Moses dir. Ona göre Uygurların T'ang hanedanlığına yardım etmesinin başlıca sebebi, isyanın başındaki zata karşı duydukları düşmanlıktır. An Lu- shan anne tarafından, Türklerin ikinci soylu klanı Aşite'lere mensuptu (Kamalov, 2001: 244-245). An Lu -shan'ın ordusunda bulunan, onun isyancı generallerinden birisi A-shih-na Ch'eng –ch'ingdir. O isyanı son ana kadar desteklemiştir. Demek ki Uygurların T'ang'ları isyancılara karşı desteklemesi bir açıdan Uygur-Türk kabile mücadelesinin Çin topraklarındaki devamıdır. (Kabalov, 2001: 253).

Uygurlardan T'ang Hanedanlığına İkinci Defa Askeri Yardım Gönderilmesi

Mo-yen Çor'un oğlu olan ve ondan sonra 759 da Kağan olan Böğü (759-779) dikkatini karışıklıkların halen devam ettiği Çin'e çevirmiştir. Onun asıl niyeti, Su-tsung'un ölümünden (762) sonra T'ang sülalesinin artık sözünün geçmediği Çin'e hâkim olmaktır (Kafesoğlu, 1998: 133). 17 Mayıs 762 de Tai-Tsung, T'ang tahtına geçtikten sonra, Böğü'ye (Teng-li Kağana) bir saray ağasını elçi olarak göndermiş ve kendisinden isyancı ordusunun başında bulunan Shih- Ch'ao-yi ye karşı, askeri yardımda bulunmasını istemişti. Fakat Shih-Ch'ao-i'yi bunu önceden tahmin ettiği için o da Uygurlarla işbirliği yapmak istemiş ve elçi göndermişti (Bielenstein, 2005: 425). Shih Ch'ao-i "*Tang şimdi yasta, karışıklık var. Devlet reisi yok. Birlik olup bu fırsattan istifade edelim. Sayısız zenginliklere sahip olan hâzineleri ele geçirelim*" demişti (Çandarlıoğlu, 2004: 16). Böylece Uygurlarla isyancılar arasında bir ittifak kurulmuştu. Bunu öğrenen Çin'in elçisi T'ang sarayına bir mesaj ulaştırmak konusunda başarılı oldu ve olayın aciliyeti konusunda sarayı uyardı. Tai-tsung aceleyle saray müfettişlerinden birini, Kağanı karşılamak ve casusluk yapmak için gönderdi. Kağan bu sırada ordusuyla merkezi Shan-si'ye varmıştı. Çin elçisi raporunda çok sayıda Uygur'un geldiğini bildirdi (Bielenstein, 2005: 425).

Bu hareket sırasında Hatun da Kağana eşlik ediyordu ve babası P'u-ku Huai-en ile karşılaşacağı için son derece telaşlı idi. Kağan ile görüşen P'u-ku Huai-en, Kağan'ı ikna etmeyi ve ona taraf değiştirmeyi başardı. Artık Kağan isyancılara değil, T'ang'lara yardım edecekti (Bielenstein, 2005: 425). Peki T'ang Hanedanlığı neden P'u-ku Huai-en üzerinde bu kadar durmuştu? Çünkü anlaşıldığı üzere Çin imparatoru daha önce işbirliği yapmak için Uygur Hakanına başka elçiler göndermiş fakat istediği sonucu elde edememişti. Bu yüzden P'u-ku Huai-en'in elçi olarak seçilmesinin bazı nedenleri olmalıdır. Bu konuda 21.10.762 de İmparator Tai-tsung'un ilkin, Uygurlara, elçi olarak Liu Ch'ing-t'an'ı gönderdiği bilinmektedir. Bu elçi Kağan tarafından pek hoş karşılanmamış ve Kağan, elçiye kötü davranarak ona T'ang'ın hala var olduğuna şaşırıldığını söylemiştir. Çünkü Kağan, Shih Ch'ao'i ile anlaşmıştı. Bunu duyan İmparator, Kağanı ikna etmek için P'u-ku Huai-en'i gönderdi. Çünkü Huai-en, Böğü

(Mou-yü) Kağan'ın kayın pederi idi ve istendiği gibi o da amacına ulaştı (Mackerras, 1969: 225). Böylece 762 yılının sonlarında Böğü Kağan, T'ang'lara, Shih Cha'ao'i yi sürmek konusunda yardım etti (Mackerras, 1969: 216). Böylece Uygurların yardımı sayesinde T'ang Hanedanlığı kendi başına gelebilecek en büyük felaketlerden birinden, generali P'u-ku Huai-en'in başarılı elçilik ve askerlik vazifesi sayesinde kurtulmuş oluyordu

P'u-ku Huai -en'in Uygurlara Elçi Olarak Gönderilmesi

P'u-ku Huai –en açısından, Böğü Kağan'ın kayınpederi⁴ olması, onun başarısının ardında yatan tek neden değildir. Bizatihi bu şahsın tarihi kimliği onun Türk kökenine işaret etmektedir. P'u-ku Huai-en, Töleslerin Bugut (Pu-ku) boyundandır. Onun boyu ve ailesi 713 de Çin'e gelmiş o da burada büyümüştür. Uygur - Çin ilişkilerinin en büyük ve en önemli aşaması olan An Lu shan İsyanına karşı yapılan Uygur askeri yardımlarında isyanın bastırılmasında Uygur birliklerini yöneten Huai-en, Türklerin, T'ang hanedanlığında ne kadar yoğun ve önemli görevlerde bulunduğu da bir örneğidir (Baykuzu, 2014: 378- 379). Fakat ileriki yıllarda bu Türk komutanı da T'ang'lara karşı isyan etmiştir. Bu isyan nedeniyle de Uygurlar yeniden Çin topraklarında görünürler. Uygur ordusunun başında Alp Uluy Tutuk Yağlakar vardır. Yani Böğü Kağan'ın genç kardeşi. Uygur ordusu Çin'e vardığında aslında Böğü Kağan'ın kayınpederi isyancı P'u-ku Huai-en'i desteklemektedir. Fakat sefer sırasında, Huai-en'i ölümü sonrasında Uygurlar yer değiştirerek T'ang ordusunun yanında yer almış ve P'u-ku Huai-en'in müttefiki olan Tibetlilere karşı Tang'la birlikte savaşmışlardır (Klyashtorny, 1985: 147).

Uygurlarda Maniheizm ve Bununla İlgili Elçilik Faaliyetleri

Uygurların An Lu-shan isyanına müdahil olmaları Uygur ve T'ang siyasi, iktisadi ve askeri ilişkilerinin bundan sonraki sürecini tamamen değiştirmiş ve şekillendirmiştir. Bunlarla sınırlı kalmamış dini ve kültürel hayata dair sonuçlara da neden olmuştur. Kafesoğlu'nun belirttiği üzere; Uygurların 762 deki Lo-yang seferi Türk kültür tarihi bakımından da büyük neticeler doğurmuştur. Hakan Ötüken'e dönerken, Uygurların hayat ve telakkilerinin değişmesi bakımından çok tesiri görülen Mani dinini Türkler arasında yaymak için, dört rahibi de beraberinde getirmiştir (Kafesoğlu, 1998: 133). Pek çok açıdan Türk yaşam tarzına ve düşüncelerine hitap etmeyen bu din sınırlı da olsa kabul görmüş olmalıdır. Bu dinler konusunda değerlendirme de bulunan Eberhard'ın belirttiği üzere Maniheizm'le, Mazdaizm tüccar dinidir. Bunun tam olarak sebebi bilinmiyorsa da elde olan bilgilerden bunun böyle olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu iki dinin merkezi daima yabancı tüccarların buldukları yerler olmuştur (Eberhard, 1941: 295). Bizce bunun nedeni her iki dinin de tüccar sınıfının daima var olduğu İran ve Sogd kültüründen beslenmiş olmalarıdır. Özellikle güçlü bir devlet otoritesinden mahrum olan Maniheizm ticari yollar üzerinde "ipek yolunda" gelişmiştir. Klyashtorny, 763 yılında Böğü Kağan Maniheizm'i Uygur Kağanlığının resmi dini olarak açıkladığında bu yeni dinin güçlenmesi ve propagandasının Lou-yang ve

⁴ 757 yılında imparator Su-tsung, El Etmiş (Mo-yen Çor) kağana kendi kızını vermişti yani Prenses Ning-kuo yu. Aynı zamanda T'ang Genarali P'u-ku Huai-en Dokuz-Oguz kökenli (Uygur) Kağan'ının oğluna yani gelecekteki Böğü Kağan'a kendi kızını vermişti. Her ne kadar yazıtlarda geçmese de daha sonra Kağana iki kızının verildiği bildiriliyor (Kamalov, 2003: 88-89).

Chang-an da yaşayan Sogdlu vaizler tarafından desteklendiğini belirtmektedir (Klyashtorny, 1985: 147). Bu durum Maniheistlerin ticari olaylardaki etkinliklerini ve bunun elçilik gibi konulardaki yansımalarını daha anlaşılır kılmaktadır.

Bu süreçten sonra Uygur Çin elçilik heyetlerinin amaçlarından biri olarak Maniheizm’le ilgili konuları içerdiğini de görmekteyiz. İzgi’nin ifadeleriyle Uygurlar bu dinin Çin’de yayıcısı ve koruyucusu olmuşlardı. Birçok defalar (770, 771 ve 807 senelerinde) Uygur elçileri, Tang imparatorluğu sarayında Çin’e yerleşmiş veya yerleşecek olan Manihesit toplulukların koruyuculuğunu da üstlenmişlerdi (İzgi, 2000: 20). İlk olarak 768 yılında başlayan bu süreç daha sonra devam etmiştir. 21.1.771 ve 18.2.771 tarihlerinde imparator bazı şehirlerde Maniheist mabetlerin yapılmasını emretmiştir. Bu atılım belki de bu elçilik heyetinin talebine karşılık bir adımdır (Mackerras, 1969: 228).

13.12.806 da Uygurlara ait elçilik heyeti Kağan tarafından haraç sunmak üzere saraya gönderiliyor. Bu içinde Maniheistlerin bulunduğu ilk elçilik heyetidir. Bu heyet 8 Şubat 807 de ulaşıyor. Hediyeler getiriyorlar. 22 Şubatta bu heyet Çin şehirlerinden Lo-yang ve T’ai-yüan’da Maniheist mabet yapmak için izin istiyorlar ve istekleri kabul ediliyor (Mackerras, 1969: 233). Anlaşılan Saray bunu baskı altında kaldığından kabul etmiştir. Maniheistler esasında çok daha önceleri Ch’ang-an’ı sıklıkla ziyaret ediyorlardı. (Bielenstein, 2005: 435). 806 Senesinden bahseden kaynaklar, Uygurlar içinde bulunan Maniheistler için “*her sene Çin’e geldiler ve Pazar yerlerindeki tüccarlar onlarla kanuna aykırı bir şekilde ticaret yaptılar*” demektedirler (İzgi, 2014: 111). İki ülke arasındaki elçilik ilişkilerde Maniheistlerin etkinliklerini artırdığını görüyoruz. 808’de ayrıca Uygur kağanı Mani rahibinden Uygur inanç elçisi olarak Çin’e gitmesini rica etmiştir. Çin imparatoru da Mani rahiplerinin elçi olarak gönderilmesinin sebeplerini aramak üzere elçi göndermiştir (Çandarlıoğlu, 2004: 28). 809 yılında ise imparator Hsüan Tsung’un emriyle Kağana gönderilerek mektupta, Kağanın 806 da istekte bulunduğu mabetlerin yapıldığı bildirilmiş ve bunun yanında ipek/ at ticareti konusunda şikayette bulunulmuştur (Mackerras, 1969: 435). Aslında birbiriyle bağlantısız gibi görünen iki unsur yani Maniheist mabetlerin yapılması ile ticaret arasında çok sıkı bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Uygurlar içerisinde Maniheistlerin etkinliklerini artırdıklarını ve bunun T’anglar ile olan ilişkilerine de yansıdığı çok açıktır. 813 senesinde Uygur Kağanı, Çin’e bir elçilik heyeti gönderip, evlilik ricasında bulunmuştur. T’anglar bu evliliğin ekonomik zorluklarını hesaplamışlar ve bu konuda İmparator, Kağan’ı ikna etmesi için onun değer verdiğini bildiği 8 Uygur Mani rahibine ziyafet vererek durumu açıklamıştı (Çandarlıoğlu, 2004: 28).

Belirttiğimiz üzere; Aslında Uygurların Maniheist mabetleri teşvik etmesi ve bunun için elçiler göndermesi tamamıyla dini bir gerekçe ve motivasyonla yapılmamıştır. Bu daha önce Budist manastırların ipek yolu boyunca ve Çin’de icra ettiği gibi dini mabetlerin aynı zamanda iktisadi faydalar için kullanılan mekanlar olmasıyla da ilgili görünmektedir. Kolbas’ın işaret ettiği üzere; Uygurlar Sogdlu çalışma ağının sağladığı kontakla ticareti artırmışlardı. Uygur –Sogd ittifakı, Çin’de oturmaya başladığı zaman kazançlarını da geliştirmeye başladılar. Onlar burada Uygur Kağanlığını yıkan Kırgız saldırısından sonra da kalmaya devam ettiler ve Çin’in finansal politikası üzerinde güçlü olarak kalmaya devam ettiler. Tang ise bu tehdidi yok etmek için çalışmaya devam etti. 843 yılında yani Uygur Kağanlığı yıkıldıktan üç yıl sonra

bunların dinleri yani Maniheizm yasaklandı. Çünkü Maniheist tapınaklar rituel ve ibadet merkezi olmasının yanında görünüşe göre tüccarlar için değiş-tokuşun yapıldığı yerlerdi (Kolbas, 2005. 305-306). 26 Nisan 842den önce, yani T'ang'lar Uygurlara karşı bir ordu tertip edip göndermeden önce, birkaç yüz Uygur başkentte idam edilmiştir. Bu olayların gerçekleştiği dönem itibariyle Uygurlar, resmi olarak Maniheizm'e geçeli uzun yıllar olmuştu. Muhtemelen kurbanlar Maniheistti. Takip eden ay da, yönetim Chang-an, Loyang ve T'ai-yüan dakiler hariç bütün imparatorluktaki Maniheist tapınakların kapatılmasını emretmişti. Maniheist görevlilere karşı başlayan şiddet genişleyerek arttı ve T'ang yönetimi tarafından Çin'deki Budist ve Hıristiyanlara da uygulandı. 13 Şubat 843 de T'ang ordusu Chen-wu yakınındaki Uygur sığınmacıları katletti. Kısa bir süre sonra hala Çin'de yaşayan Maniheist rahipler katledildi. 18 Ağustos- 15 Eylül, 844 yılında T'ang yönetimi içinde bulunduğu finansal krizden rahatlamak için bazı özel vergiler koydu. Buna "shui shang" deniyordu yani "tüccarların vergisi". Ordu generallerinin her bir vilayete, kasabaya giderek zengin tüccarların mal varlığını değerlendirmesi ve yüzde yirmisine el koymaları istenmişti (Beckwith, 1991: 195-196).

Çin'deki 843 hareketi dini bir hareket değildi. Çin'de uygulanan yabancı dinlerin kaldırılması kanununun özellikle yabancıların sermayelerine karşı konulduğu, Budizm'e karşı alınan cepheden de anlaşılmaktadır. 843 yasakları ile binlerce Budist mabet ve manastırları ele geçirilmiş, bütün heykeller, hatta hususi şahısların ellerindekiler bile eritilerek teslim edilmesi istenmiştir (Eberhard, 2007: 215-216). 840 ve 845 yılları arasında Ch'ang-an da kalan Japon Hacı Enin Chang-an'a vardığında Budizm en görkemli günlerini yaşıyordu. İmparator Budist rahiplere unvanlar ve onurlar bahşediyordu. Bununla birlikte her şey yakında değişecekti. Bunun nedeni olarak ilkin Budizm yabancı bir dindi. İkincisi pek çok erkeği asli görevinden yani baba olmak veya üretici olmak gibi görevlerinden uzaklaştırmıştı. Üçüncüsü manastırların geniş arazilere sahip olması ve buraların vergilerden mahrum olması idi (Tyrwhitt, 1968: 34).

Görüldüğü üzere Çin'de Maniheizm'e, Budizm'e veya diğer dinlere karşı gösterilen reaksiyon dini değil iktisadi gerekçelerle oluşmuştu. Benzer biçimde Uygur elçilerinin de Çin'de Maniheist tapınak ve ibadethane yapılması konusundaki talepleri aynı duygu ve amaçlarla gerçekleşmiş olmalıdır. Bu sebeple din görüntüsü altındaki talepler ve gönderilen elçiler ticari ve iktisadi amaçlara hizmet etmekteydiler. Bu yöntem daha önce Budizm tarafından ipek yolunda başarıyla uygulanmıştı. Anlaşılan Uygurlar bunu şimdi Maniheizm için uygulamaktaydılar.

Ticari İlişkiler ve Uygur Elçileri Arasındaki Bağ

Tokuda'ya göre; Asya Hunları ve Gök Türkler de ticarete önem vermişlerdi. Fakat Uygurların, bu devletlere göre ticarete daha fazla önem verdikleri anlaşılmaktadır. Yine dış politikaları da Asya Hunları ve Gök Türklerden biraz farklıdır İki ülke ilişkilerinde Uygur Devleti, ekonomik olarak Çin'e bağımlı olmuştur ve Çin ise askeri açıdan Uygurlara bağımlı hâle gelmiştir (Tokuda, 2010: 61- 63). Bu nedenle Uygur ve T'ang ilişkileri Uygurların dış politikaları daha çok iktisadi temeller üzerine oturmaktadır. T'ang tarafında ise Uygurların askeri gücüne karşı koyamamanın getirdiği sonuçlar şeklinde değerlendirilebilir.

Bielenstein'in değerlendirmelerine göre; Uygur elçileri pek çok farklı amaca hizmet etmek için Çin sarayına gelmişlerdir. Örneğin askeri stratejileri müzakere etmek,

galibiyet haberlerini duyurmak, esirleri hediye etmek, evlilikleri düzenlemek, gelecek gelinin karşılanması yolunda hazırlık yapmak, ölüm haberleri ya da tahta çıkma haberleri gibi hususlardır. Fakat bütün bunlardan uzak ara daha önemli gerekçeleri ise ticarettir (Bilenstein, 2005: 459). Kolbas'ın işaret ettiği üzere; Uygurlar asla Çin etkisi altında değillerdi. Sadece kendi inançlarını seçme konusundaki özgürlükleri değil, aynı zamanda danışmanları ve ticari partnerlerini seçme konusunda da özgürdüler. Uygurlar bakımından Çinlilerle ilgili tek içerik, sadece bazı kağanların Çinli eşleri olmuştur. Özellikle Çin ile ticari aktiviteye pek çok Sogdlu da katılmıştır. (Kolbas, 2005: 305-306).

Böylece Uygur, T'ang ilişkilerinin gelişen iktisadi boyutu başlıca tüccar unsurları da cezbediyordu. 757 den itibaren Çin, Uygurlara yıllık olarak 20.000 top ipeği vergi olarak veriyordu. Daha önemlisi ise Uygurların kendi atları için Çinlilerden ortalama 40 top ipek almalarıydı. Bu ticaret Uygur elçileri vasıtasıyla ve T'ang hükümeti eliyle icra ediliyordu. Çinlilerin yıl içerisinde defalarca ve yüzlerce at almasının dışında bir diğer sıkıntı bu atların niteliği meselesiydi. Ayrıca Uygurlar ve Çin arasındaki bu at ticareti sadece yukarıdan yani devlet aracılığıyla değil, küçük iş adamları vasıtasıyla da gerçekleşmekteydi. 781 yılında Tang sarayı Uygur atları için 1.800.000. peşin (ipek iplik, top) verirken 765 yılında 100.000. top ipek, 782 de 100.000, 787 de 50.000. top, 790 da 300.000 top, 792 de 70.000 top, 822 de 120.000 top 827 de 700.000 top, 829 da 230.000 top ipek vermişlerdi. Bunların tamamı 1.670.000 top olup bunlar yaklaşık 41.750 at için ödenmişti. Buradan Tang sarayı için bunun gittikçe artan bir ekonomik yük oluşturduğu görülmektedir. Bu nedenle 765 yılında Tang imparatoru Tai-tsung'un resmi devlet görevlilerinin maaşlarını üç ay boyunca kestiği bu sayede ihtiyacı olan miktarda ipeğe sahip olabildiği anlaşılmaktadır (Bilenstein, 2005: 457). Fakat Beckwith, Uygurların kağanlığı yıkıldığında T'ang'ların bu konuda daha zor zamanlar geçirdiğini belirtir. Onun ifadeleriyle; Ortalama T'ang devletinin yıllık at ithali yıl başına 7500 idi. Bunun her bir at için fiyatının da 38 veya 40 parça ipek olduğu hesaplanırsa yaklaşık 839 yılı için bu 285.000 parça ipek demektir. Bu da T'ang merkezi yönetiminin bütçesinin yüzde 4.62 sine tekabül ediyordu. 840 yılından sonra artık Uygurlar at ihraç etmediklerinde yani ortada bir devlet kalmadığında Çin, büyük duvarın hemen kuzeyindeki bölgelerde yaşayan yabancılardan at almak yoluna gitti. 842 yılındaki yıllık 7500 ortalama olan at ihtiyacı için T'ang yönetimi 511.500 parça ipek vermek durumunda kalmıştı. Bu da ortalama her at için 68 parça ipek anlamına geliyordu. Daha sonra 6000 at için 409.200 parça ipek verildi. Bu ise total olarak 920.700 parçaya denk gelir ki, bu da Çin bütçesinin gelirinin yüzde 14.09' una tekabül etmekteydi. Yine askerler için en az 26.700 parça ve total olarak 947.400 parça ipek. Bu da iç gelirlerin yüzde 15.34 ünü tekabül ediyordu. Yani bu oran bize 839 da ki oranın yaklaşık yüzde 330 oranında arttığını gösteriyor (Beckwith, 1991: 193-194).

Uygur Tüccar-Elçi'lerinin Çin'de Karıştığı Olaylar

Uygurlar ve Çinliler arasındaki ilişki emsalsiz idi. Onlar ittifaklarını önce Batı ve Doğu Türklerine karşı yapmışlar, Uygurlar 755 yılındaki An Lu-shan isyanı sırasında T'ang hanedanlığını isyancılardan kurtarmışlardı. Fakat Uygurlar bunun karşılığını alacaklardı. Uygur imparatorluğu 840 yılında yıkılıncaya kadar Uygurlar çok güçlü partnerlerdi. Uygur Kağanları kendilerinin Çin imparatoruyla her açıdan eşit olduğuna inanıyorlardı. Uygurların elçilik heyetleri ise Chang-an da 763, 771, 772, 774 ve 775 de iki kez olmak üzere olay çıkarmışlardı. Küçük görevliler bu olaylarla ilgilenmek isterken

devrin İmparatoru Tai-tsung Uygurlarla karşı karşıya gelmek istememişti (Bienenstein, 2005: 457).

Uygur ve T'ang ilişkileri bakımından önemli olan ayrıntı Uygur elçilerinin çoğu zaman aynı anda tüccar veya tüccarlarla birlikte olmalarıdır. Bu durum Uygur ve T'ang diplomasi ve ilişkilerinin iktisadi temellerinin ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından değerlidir. Ayrıca Çin tarihinde bu elçi- tüccarların çıkardığı adli olaylardan bahsedilmektedir. Bu dönemde anlaşılan elçiler bakanlığa kayıt yaptırıp dışarı çıkışları konusunda bazı izinler almak zorunda idiler. Fakat 771 yılında Elçilik Bakanlığında izin almaksızın dışarı çıkan Uygurlar bölgedeki ve Pazar yerlerindeki insanları soymuşlardı. Onları durdurmak isteyen görevlileri ise dövdüler. Daha sonra atlara binerek saray kapılarına saldırmışlar ve saray kapıları kapanmak zorunda kalmıştı. İmparator Tai-tsung onlara bir saray görevlisi hadım göndererek onları sakinleştirmeyi seçmişti (Bilenstein, 2005: 428). Aynı yılın temmuz ayında Uygurlar pazar yerlerinde şiddet hareketlerinde bulundular. Ch'ang-an valisini kovaladılar. Memurlar yine bir şey yapamadı (Çandarlıoğlu, 2004: 18). Yine 774 senesi Eylül ayında Hariciye Köşkünde kalan Uygurlardan biri, bir Çinliyi öldürmüştü (Çandarlıoğlu, 2004: 19). Bu da muhtemelen Uygur elçi- tüccarların gerçekleştirdiği bir eylemdi.

Bilenstein'e göre; 771 hadiselerinde bahsedilen Uygurlar özel tüccarlar olmamalıdır. Çünkü tüccarlar Elçilerle ilgili bakanlıkta kayıt yaptırabilecek ve burada kalabilecek insanlar değildi. Daha önce işaret edildiği gibi bu bakanlık yabancı elçilerin kayıt edildiği bir resepsiyon idi ve burada olanlar, kayıtlı elçiler idiler. O halde bu işi işleyen failer resmi elçilik görevinde olanlarla, onların maiyetinde olanlar olmalıydılar. (Bienenstein, 2005: 428). Yine 774 deki örnekte de Hariciyeden çıkan elçiler suç işlemiştir ki bu da onların elçi-tüccar kimliğiyle örtüşmektedir. 771 olayı hakkında kaynaklardan anladığımıza göre bu tarihte Uygurlar on bin atı, ipek almak için Çin başkentine getirdiklerinde liderleri "K'ang Ch'ih hsin" adındaki bir kişi idi. "K'ang" soyadı genelde Semerkand'dan gelen Soğdların kullandığı bir addı (Tokuda, 2010: 101-102). Çin kaynakları 9. ay (774-775) de bir Uygur'un güpegündüz Tung-shih'da adam öldürdüğünü nakleder. Halk onu yakalamış ve hapsedmişlerdi. Uygur Reisi Ch'ih- hsin bunu duyunca, hapishane muhafızlarını yaralayarak onu hapishaneden kaçırdı (Çandarlıoğlu, 2004: 99). Burada bahsedilen Uygur'u kaçıran kişinin bahsettiğimiz "K'ang Ch'ih hsin, olduğu tahmin edilmektedir. Bu Soğd, sadece Uygurların kervan başkanı değil, onların elçisi olarak da Çin'e gelmiştir. Bu olay, Soğdların Uygur Devleti'nde sadece ticarî faaliyetleri yürütmediğini, aynı zamanda dış ilişkilerde de önemli görevler aldığını gösteren bir örnektir (Tokuda, 2010: 101-102).

K'ang Ch'ih hsin, 782 yılında Hakan Tun Baga Tarkan tarafından T'ang'lara elçi olarak gönderilmiştir (Mackerras, 1969: 229). Bu kişi hakkındaki ilk bilgiler 771 de başlamış ve 782 yılında devam etmiş gözüküyor. Uygur Kağanlığındaki 779 yılı Tun Baga Tarkan darbesi ile pek çok Sogdlu öldürülmesine rağmen 782 de K'ang Ch'ih hsin'in yeniden ve bu kez Tun Baga'yı temsilen Çin'e gelmesi önemlidir. Böylece 779 da ki darbeye Sogdlardan pek çok kimse öldürülmüş olmasına rağmen, onlardan bir kısmının üstelik Tun Baga zamanında elçi-tüccar olarak kullanılmaları, kullanılmış olma ihtimali önemlidir. Yine bu dönemde yani 780-790 yılları arasında T'ang Hanedanlığı açısından yaşanan gelişmeler ayrıca ekonomik sıkıntılara neden olmuştur. Bu dönemde Kansu ve Doğu Türkistan'da bazı bölgeleri Tibetliler ele geçirmiş ve T'ang

Hanedanlığının gelirleri düşmüştür. Dönemin T'ang başbakanı Li-Mi bütçede bazı kesintilere gitmiştir. O Çin'de uzun süreli kalan Merkezi Asyalı elçileri araştırmıştır. Bunların bazıları nerdeyse 40 yıldan fazladır kalıyordu ve dönmek gibi bir niyetleri de yoktu. Burada evlenmişler, ev ve arazi almışlar ayrıca ticari girişimlerde bulunmuşlardı. Bunların pek çoğunun Sogdlu olduğu anlaşıldı. Yaklaşık 4000 kişiydiler. An Lu-shan isyanı sonrası yabancıların pek çoğunun kaçmış veya kendini gizlemiş oldukları düşünüldüğünde bu büyük bir rakamdır (Hansen 2012: 158).

Uygur Başkentinde 779 Yılı Olayları ve Çin Elçileri

Uygur Kağanlığı Gök Türk devletinin sahip olduğu mirasın üzerine kurulduğu için bu devletin yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürüyordu. Ancak zamanla, Çinlilerle fazla yakınlaşma, Maniheizm'in ülkede kabul görmesi hayat tarzını eskisine göre değiştirmelerine sebep oldu. Sogdların da devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmalarının da bunda rolü vardı (Taşağıl, 2015: 211). Bununla bağlantılı olarak 778 yılında Çin Uygur ilişkileri kötüleşmişti. Ertesi yıl Böğü Kağan, ayaklananlar tarafından öldürüldü. İsyancıların başında Ton Boga Tarkan vardı. Klyashtorny'e göre; Bu zat devletin en önemli devlet adamı idi ve Terhin yazıtlarının bildirdiğine göre; "*İçerdeki Buyrukların başı, İnançu Baga Tarkan*" idi. Tun Bağa Tarkan, Anti Maniheizt hareketin başında yer aldı. İsyancılar tarafından öldürülen insanlar arasında Böğü den başka, onun iki oğlu, en yakın danışmanları ile pek çok Sogdlu ve muhtemelen Kağanın mahiyetindeki Maniheizt rahipler var idi (Klyasthorney, 1985: 147).⁵

Çin'de ise İmparator Tai- tsung Haziran 779 da öldüğünde yerine en büyük oğlu Li Kua ya da daha sonraki adıyla Te-tsung geçmişti. Bu adam 762 yılındaki tecrübesi sonrasında Uygurlardan nefret etmişti ve gerekirse onlara karşı Tibetlilerle işbirliği yapmayı düşünecek kadar ileri gitmişti. Bununla beraber saraydaki ağalardan (hadımlardan) birini Böğü (Teng-li) Kağana göndererek babasının ölümünü duyurdu (Bielenstein, 2005: 430). Elçi, Uygurlara imparatorun ölümünü bildirmek ve ilişkileri tamir etmek üzere gönderilmişti. Böğü imparatorun ölümünü duyduğunda onun için merasim yapmayı reddetti (Mackerras, 1969: 229). Kağan gelen elçiyi dikkate bile almadı. Çünkü bu dönemde Çin'deki Uygurların hareketlerinin kısıtlanması ve ticarete engel olunması, hiçbir surette Böğü'nün hoşuna gitmemişti. Ayrıca, Sogdların bir kısmı onu Çin'i ele geçirmek için zorluyorlardı (Gömeç, 2011: 92-93). Bu süreçte gerçekleşen darbe ile yani Çin elçilik heyeti Uygur sarayında iken Tun Bağa Kağan oldu. Anlaşıldığı kadarıyla o, Çinli elçileri kabul etmiş ve onlarla birlikte dönerken kendi şeflerinden birini de T'ang sarayına yollamıştı. 28 Temmuz, 780 de İmparator, Uygurlara bir elçi gönderdi ve Tun'u tanıdığını bildirdi. Ona bazı unvanlar da verdi (Bielenstein, 2005: 430).

Tüccar- Elçi? T'u-tung'un Çin Tarafından Öldürülmesi

Açıkça görüldüğü üzere Uygur – T'ang ilişkisi Uygurlar açısından iktisadi değeri öncelikli olan bir ilişki türüydü. Bu nedenle Uygur elçileri aynı zamanda tüccar

⁵ Asina ve Asite ailesinin önderliğinin Türk tarihinde önemli bir yeri vardır. Gömeç'e göre; Tunyukuk'un adındaki "Tun" veya "Ton" (Tong~Tung) büyük bir ihtimalle A-shih-te'yi ifade etmektedir. 779 senesinde, Yaglakar ailesinden Böğü Kağan'ı öldürerek Uygur tahtına çıkan Tonga Baga Tarkan da, büyük bir ihtimalle Tunyukuk'un soyundandır (Gömeç, 2001: 2-3). Kırgızlar üzerinde de bir zafer kazanan Böğü Kağan, bir Çin seferini önlemek isteyen bakan Tun Bağa Tarkan tarafından ortadan kaldırılmıştır (Kafesoğlu, 1998: 133); Gömeç'in belirttiğine göre; Tun Baga Tarkan, Böğü'yü tahttan indirirken Kırgızlardan yardım görmüştür (Gömeç, 2002: 26).

nitelikleriyle bu ilişkinin temel unsurlarından idiler. Uygur- T'ang diplomatik ilişkileri daima mevcut gücün ve siyasetin değişimlerini derhal yansıtmıştır. Çin kaynakları ilk defa 778 senesinde, Uygurlara karşı Çin galibiyetinden bahsetmeğe başlarlar. Çinliler hudut karakollarındaki muhafızları arttırmağa, Uygur akınlarına ve yağmalarına karşı tedbir almağa başlamışlardır. Yine 778 yılı Temmuz ayında imparator: *"Başkentte kalan Uygurlar ve diğer barbarlar kendi elbiselerini giysinler. Çinli elbisesi giymelerine lüzum yok."* diye bir ferman çıkarmıştır (Çandarlıoğlu, 2004: 19). Bizce bu gelişmeler Uygurların siyasi ve iktisadi hegemonyasına karşı yapılan bir girişim olmalıdır. Bundan sonra 779 yılında ise Orhun Uygur Kağanlığında bir darbe sonrası Böğü Kagan öldürülmüş ve yerine Nazırı Tun Baga Tarkan, Kagan olmuştur.

Uygurların kendi himayelerindeki Sogdların Çin'deki ekonomik faaliyetlerinden dolayı Uygurların Çin ile olan ilişkileri kötüleşmeye başlamıştır. M. S. 780 yılında Uygur Devleti'nde ortaya çıkan darbeden hemen sonra Uygur elçilik grubundan kişilerin öldürüldüğü olay, o zamanlar iki devlet arasındaki ilişkinin durumunu ortaya koymaktadır (Tokuda, 118). 780 yılında T'u-tung'un liderliğindeki bir Uygur kafilesi Çin saldırısına uğramıştır. Bu zat Tun Baga Tarkan'ın amcası idi. Kafile Chang-an'ı terk etmişti ve yanlarında en az 100.000 parça ipek vardı. Bu kafilenin yaklaşık 1000 üyesi, içlerinde T'u-tung'da olmak üzere Çinli görevli Chang Kuang-Sheng tarafından öldürüldü. Bu Uygur ve Sogdların ticari gücünü azaltmak için yapılan bir girişimdi. İpekler tekrar Çin başkentine götürüldü (Mackerras, 1969: 218). Bu heyeti öldüren kişiyi başkente çağırın İmparator Te-tung onu makam ve unvan olarak ilerletmiştir. 780 de Uygur elçilerinin yanına kattığı bir hadımı da Uygur Kağanına göndererek Kağan'a bilgi vermiş ve durum göz önüne alındığında Uygurlarla ilişkilerini kopardığını bildirmiştir (Bilenstein, 2006: 430-431).

781 Senesinde Çinli görevli Hsiu, T'u-tung ve diğerlerinin cesetlerini ihtiva eden 4 tabut ile Uygur başkentine gitmiştir. Onlar oraya varınca Uygur başbakanı, T'u-tung'un öldürülmesinde Hsiu ve diğerlerini suçlu bularak onları azarlanış ayrıca Hsiu ve diğerleri 50 gün sonra dahi Kağan'la görüşmemişlerdi. Kağan Hsiu'a bir not göndererek, halkının onun ölümünü istediğini fakat bunu yapmayacağını ve borçları olan 1.800.000 Kuang'ı ödemelerini istemiştir. Ayrıca Kağan, yardımcı Generali K'ang Ch'ih-hsin ve diğerlerini Hsiu ile birlikte saraya göndermişti (Çandarlıoğlu, 2005: 105-106). T'ang İmparatoru bu ödemeyi yapmıştır. Anlaşılan Uygur ve T'anglar birbirlerine muhtaç oldukları için ilişkilerinde herhangi bir kopma olmasını istememekteydiler. Bu yüzden T'u-tung'un öldürülmesi olayından iki sene sonra elçi göndermişlerdi (Tokuda, 2010: 118). Yine bundan sonraki süreçte 787'de Uygur Kağanı Tun Baga Tarkan'ın, Çin sarayına akrabalık ricası ile elçiler gönderdiği bilinir. Bu konu müzakere edilerek Hakan'ın isteği kabul edilmiştir.

Sosyal Olaylar; Evlilik, Taziye ve Bilgi Vermek Nedeniyle Elçiler Gönderilmesi

Uygurlar ve T'ang'lar arasındaki ilişkiler pek çok nedenle gelişmişti. Gök-Türk döneminde başlayan bu süreç Uygurlar kendi Kağanlığını kurduklarında daha da gelişti. Özellikle T'ang'lara askeri yardım maksadıyla gelişen ilişkiler siyasi, askeri ve iktisadi sonuçlar doğurmuştu. Bunların yanında sosyal meselelerde her zaman elçilik heyetlerinin çalışma konularından olmaktadır.

Genel olarak Uygurlar 7 ve 8. Yüzyılda Gök-Türklere tabi iken de şefleri, kendi elçilerini T'ang sarayına gönderebiliyorlardı. Çin ise bu dönemde ölüm sonrası onlara bir takım unvanlar vererek cesaretlendiriyor bazen cenaze harcamaları için yardımcı oluyordu. Uygurlar 745 ve 840 yılları arasında Merkezi Asya'da imparatorluklarını kurdukları zaman çok sayıda misyon heyeti yılda birden çok defa, çoğu zaman olduğu gibi yılda üç kere Çin'e geliyordu. Uygur ve Çin arasındaki yakınlaşmanın en önemli göstergelerinden biri hanedanlar arası evliliklerdi. Aslında Çin bunu yabancı krallarla daha iyi ilişkiler kurabilmek için tesis etmiş ve uygulamıştı. Genellikle bu hanımlar gerçekten Prenses değildiler. Evlenecekleri zaman bunlara Prenses unvanı veriliyor ve gönderiliyorlardı. Kocaları da çoğu zaman bu hilenin farkında idiler ama buna itiraz etmiyorlardı. Uygurlar söz konusu olduğunda ise en az üç tane prensesin imparatorluk ailesine mensup kızlardan olduğu ve bunların Uygurlarda Hatun olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki Prenses Ning-kuo dur. Bu prenses, İmparator Su-tsung'un ikinci kızıdır. Diğerleri, Prenses Hsien-an, (Te-tsung'un sekizinci kızıdır) 788 de ve Prenses T'ai-ho da 821 yılında (Hsien-tung'un on yedinci kızıdır), Uygur sarayına gelin olarak gitmişlerdir. Bunlardan Prenses Ning-kuo daha önce gençlik yıllarında en azından bir kere evlenmiştir (Bielenstein, 2005: 458-460). Bu evlilik törenleri sırasında gerek konvoyların uğurlanması gerekse karşılanması konusunda hem sayısal hem konvoya eşlik edenlerin niteliği bakımından üst düzey katılım olmuştur.

Uygur ve T'ang'lar arasındaki elçilik ilişkilerinin bir diğer konusu ölümler ve buna bağlı olarak gerçekleşen iktidar değişiklikleridir. Taziye dilemek için elçi gönderme adetinin Gök-Türk tarihinde gördüğümüz izleri Uygurlarda da devam etmiştir. Buna karşılık haberin verildiği devlet de bazı protokol kurallarını uygulamakta ve merasim düzenlemektedir. 759 ortalarında Uygurlardan gelen elçi Mo-yen-Çor'un ölümünü bildirdiğinde T'ang İmparatoru tarafından taziye merasimi düzenlenmiştir (Mackerras, 1969: 224). Kaynakların belirttiğine göre T'ang'lar, bazı Uygur Kağanlarının ölümünden sonra resmi yas ilan etmişlerdir. 789, 790, 795, 808 ve 833 de. Yine 791 de Genç prenses Ning-kuo'nun ölümünden sonra da yas tutmuşlardı. 789, 821 ve 833 de resmi görevlilere Uygur elçilerine başsağlığı dilemeleri konusunda emir verilmişti. Çinli elçilerde bazı tarihlerde Kağanların ölümünden sonra taziye için Karabalgasun'a gitmişlerdi. Tam olarak 759, 779, 821, 824 ve 833 de. Çinliler şu Uygur Kağanlarını resmi olarak tanımışlardı. 744, 758, 763, 782 (tekrarı 787 nin), 789, 791, 795, 808, 821, 824 ve 833. Sadece bir kere 768 yılında, Hatun'un ölümünden sonra başsağlığı dilemişlerdi (Bielenstein, 2005: 437).

Sonuç

Uygurlar Çin'deki T'ang Hanedanlığı ile henüz kendileri devlet kurmadan önce iletişim kurmuşlar ve elçileri vasıtasıyla bölgesel ürünler sunmuşlardı. Uygurlar 744 yılında Gök-Türk Hakanlığını yıkıp Orhun bölgesinde kendi Kağanlıklarını kurduklarında en yoğun diplomatik ilişkileri de Çin'deki T'ang'lar ile kurdular. Uygur devleti kurulduktan kısa bir süre sonra Çin'de başlayan An Lu-shan isyanı ve bu isyan sırasında Uygurların desteği, onları T'ang üzerinde hakim duruma getirmiştir. Bu isyanın bastırılmasında söz sahibi olan Uygurlar kendileri için de sorun olabilecek bir durumdan kurtuldukları gibi İsyanın Çin'de meydana getirdiği zayıflık ve kırılma Uygurların özellikle askeri güçlerine dayanarak Çin ile olan ilişkilerini dizayn etmesine ve bunun siyasi, sosyal ve iktisadi alanlardaki sonuçlarının ortaya çıkmasına neden

olmuştur. 763 yılında Maniheizm'i kabul eden Uygurlar Çin'de bu dinin koruyucusu ve destekçisi haline gelmişlerdir. Çin ile olan ilişkilerinde bu yeni dine dair tahayyül ve arzuların da etkisi olmuş olmalıdır. Fakat bu sadece dini bir değer değil çoğu zaman iktisadi bir anlam da taşımaktadır. Uygurlar tarafından Çin'e gönderilen elçilerin konularından biri de burada açılacak Maniheist mabetler olmuştur. Özellikle Budizm ve Maniheizm'in tarihinde ibadethanelerin finansal açıdan kıymeti ve kullanım değeri olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Çin'deki Maniheist mabetlerin ve Uygur elçilik heyetinde bulunan Maniheistlerin ticari faaliyetlerle alakalı oldukları anlaşılmaktadır. Bu nedenle Çin'de 843 yılında yaşanan dini kısıtlamalar hem Uygurların yıkılması ile oluşan uygun ortam hem de Çin'in içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar nedeniyle olmuş olmalıdır.

Uygur ve T'ang diplomatik ilişkilerinde Uygurlar açısından asıl amaç ve gayenin iktisadi kazanımlar olduğu ve bu nedenle gönderilen elçilerin en azından bir kısmının tüccar-elçi niteliğinde oldukları anlaşılmaktadır. Uygur-T'ang ilişkilerindeki bozulmalar da ilkin bu elçiler üzerinden ve onlara karşı takınılan tavırlar üzerinden görülmektedir. Uygur tarihinde görülen ve 778-780 yılları arasında Çin ile yaşanan sorunların ardında da bu elçi-tüccarların geçmişte neden olduğu olaylar ve onlarla işbirliği yapan Sogdların rolü olmuş olmalıdır.

Uygur ve T'ang'lar arasındaki sosyal veya siyasi nitelikli elçilik faaliyetlerinin üst düzey seviyede gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Özellikle An Lu-shan isyanı dönemlerinde T'ang'ların soylu ve Hanedana mensup kişileri elçi olarak gönderdiği, bazı özel durumlarda P'u-ku Huai-en gibi Uygurlarla akraba kimseleri seçtiği görülmektedir. Bu, özellikle T'ang'lar açısından Uygur ilişkilerinin ne kadar elzem ve değerli olduğunu göstermektedir. Yine bu anlayışın bir tezahürü olarak T'ang imparatorlarının gerçek kızları yani prensesler Uygur Hakanlarına eş olarak gönderilmiştir. Bu gelin konvoylarının yine hanedana mensup kişilerin eşliğinde ve başkanlığında Uygur topraklarına gelmesi aynı değerın göstergesidir. Uygurlar da T'ang'lar ile ilişkilere önem vermişler 780 de yaşanan olaylar bile bu ilişkilerin tamamen kopmasına neden olamamıştır. Uygurlar açısından, T'ang'larla olan diplomatik ilişkiler her türlü ortaklık ve düşmanlığın üzerinde daha çok iktisadi sebepler gereğince şekillenmiştir.

KAYNAKLAR

BAYKUZU, Tilla Deniz, (2006). "Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII-VIII. Yüzyıl)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, s.1-18.

BAYKUZU, Tilla Deniz, (2013). *An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Konya: Kömen Yayınları.

BAYKUZU, Tilla Deniz, (2014). T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-ku Huai-En", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54, 1 (2014), s.377-400.

- BECKWITH, Christopher I. (1991). "The Impact of The Horse And Silk Trade on The Economies of T'ang China and The Uighur Empire, **Journal Of The Economic and Social History of the Orient**, Vol. XXXIV. No:3, s.183-198.
- BECKWITH, Christopher I., (2011). **İpek Yolu İmparatorlukları**, Ankara: Odtü Yayıncılık.
- BIELENSTEIN, Hans, (2005). **Diplomacy and Trade in The Chinese World 589-1276**, Brill Academic.
- CHAVANNES, Edouard, (2007). **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, İstanbul: Selenge Yayınları.
- CZEGLEDY, K., (1973). "Gardizi on The History of Central Asia" (746-780 A.D.), **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol. 27, No: 3, s.257-267.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (2004). **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre**, İstanbul: TDAV Yayınları.
- DE LA VAISSIERE Etienne, (2005). *Sogdian Traders*, Trans. James Ward, Ed. Denis Sinor- Nicola Di Cosmo, **Handbook of Oriental Studies- Section Eight Central Asia**, Brill Leiden-Boston.
- DROMP, Michael R., (2005). **Tang China And The Collapse Of The Uighur Empire**, Brill, Leiden-Boston.
- EBERHARD, Wolfram, (1941). "Mazdaizm ve Maniheizm Hakkında Notlar", **Ülkü Der.**, S.100, s. 295-301.
- EBERHARD, Wolfram, (2007). **Çin Tarihi**, Ankara: TTK. Yayınları.
- EKREM, Erkin, (2007), "Sarı Uygurların Kökeni", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 3, s.156-180.
- FORTE, Antonino, (2000). "Iranians in China" ; Buddhism, Zoroastrianism, and Bureaus of Commerce" , **Chaires d'Extreme-Asie**, Vol. 11, Nouvelles etudes de Dunhuang: Centenaire de l'Ecole française d'Extreme Orient, s.277-290.
- GÖMEÇ, Saadettin, (2001). "Kök Börüler ve Arslanlar", **Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Sempozyum Bildirileri**, Ankara.
- GÖMEÇ, Saadettin, (2002). **Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri**, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÖMEÇ, Saadettin, (2011a). **Köktürk Tarihi**, Ankara: Berkan Yayınevi.
- GÖMEÇ, Saadettin, (2011b). **Uygur Türkleri Tarihi**, Ankara: Berikan Yayınevi.
- GUMILEV, L. N., (2004). **Eski Türkler**, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- HANSEN, Valerie, (2012). **Silk Road**, Oxford University Press. New York.
- HINO, Kaisaburo, (1963). "Government Monopoly on Salt in T'ang in the Period Before the Enforcement of the Liang Shui Fa", **Toyo Bunko**, Tokyo, 1963, No: 22 s.1-55.
- İZGİ, Özkan, (2000). **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara: TTK yayınları.

İZGİ Özkan, (2014). "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler" **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, TTK. Yayınları, Ankara, s. 95-114.

KAMALOV, Ablet, (2001), "Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu-shan Shih Ch'ao-yi (755-762)", **Central Asiatic Journal**, Vol.45, No.2, s. 243-253.

KAMALOV, Ablet, (2003), "The Moghon Shine Usu Inscription as the Earliest Uighur Historical Annals", **Central Asiatic Journal**, Vol. 47. No.1, s.77-90.

KAFESOĞLU, İbrahim, (1998). **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Yayınları.

KIRILEN Gürhan, (2015). **Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi**, Ankara: Gece Kitaplığı.

KLASHTORNY, S.G., (1985). "The Tes Inscriptiion of The Uighur Bögü Qaghan", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica**, Vol. 39. No.1 s. 137-156.

KOLBAS, Judith G., (2005), "Khuk Ordnung, a Uighur Palace Complex of the Seventh Century", **Journal of The Royal Asiatic Society**, Third Series, Vol.15, No.3 (Nov. 2005), s.303-327.

MACKERRAS, Colin, (1969). "Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts (744-840)", **Central Asiatic Journal**, Vol.13, No: 3, s.215-240.

MAEJIMA, Shinji,(1977), "Some Central Asian Words of The Time of the An Lu-shan and Shih Ssu-ming Rebellion", **Toyo Bunko**, Nop: 35, Tokyo, s.111-122.

MIRSKY Jonathan, (1969). "Structure of Rebellion: A Succesful Insurrection during the T'ang", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 89, No: 1,s. 67-87.

PULLEYBLANK, Edwin G., (1952). "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", **T'oung Pao**, 4/5 1952, s.317-356.

PULLEYBLANK, Edwin G, (1969). "Registration of Population in China in the Sui and T'ang Periods," **Journal of The Economic and Social History of the Orient**," Vol. 4. No:3, s. 289-301.

PULLEYBLANK, Edwin G., (2002). "Some Remarks On The Toquzoghuz Problem", **Central Asia and Non-Chinese Peoples of Ancient China**, Variorum Collected Studies Series, USA, s.35-42.

TOKUDA Hisaji, (2010). **Uygur- Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8-9. Yüzyıllarda)**, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2015). **Kök-Tengri'nin Çocukları**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

TSAI, Liu Mau, (2006). **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları.

TYRWHİTT, Jaqueline, (1968). "The City of Ch'ang-an: Capital of the T'ang Dynasty of China", **The Town Planning Rewiew**, Vol. 39, No. 1, s.21-37.

YIHONG, Pan, (1992). "Early Chinese Settlement Policies towards the Nomads", **Asia Major**, Third Series, Vol.5. No: 2, s.41-77.